

Sõja lõpp 1918. aastal ja Euroopa uus korraldus

I maailmasõda ja vägivalda jätkumine

Jörg Echternkamp

1917. aasta lõpul kogunesid Venemaa, Saksamaa, Austria-Ungari, Türgi ja Bulgaaria delegatsioonid esimestele rahuläbirääkimistele Brest-Litovskisse, mis oli siis Poola, tänapäeval on aga Valgevene linn. Veidi hiljem, 1918. aasta jaanuaris, esitles Ameerika Ühendriikide president Woodrow Wilson Washingtonis tulevase rahuaegse maailmakorralduse 14 punkti, mille põhimõteteks olid rahvaste enesemääramisõigus, okupeeritud alade tagastamine, desarmeerimine ning Rahvasteliidu loomine. Läänerindel takerdus sõjast tüdinud Saksa sõdurite viimane pealetung 120 kilomeetri kaugusel Pariisist. Compiègne'i metsas Pariisist kirde pool kirjutasid Saksa keisririik ja Antandi riigid 11. novembril 1918 relvarahukokkuleppele alla. Sellega lõppes I maailmasõda. Kuid mida kaugemale ida poole rahulepingu allakirjutamise paigast, seda vähem sai rääkida rahust. Siin ei olnud esialgu juttugi sõjajärgsest rahuaajast.

Maailmasõda oli kindlasti üleilmne konflikt.¹ Ainuüksi Briti impeeriumi sõjas osalemise tõttu võitlesid Euroopas ka kanadalased, austraallased ja uusmeremaalased, lõuna-aafriklased ja indialased, peale nende veel Prantsusmaa kolooniate üksused. Üksteise järel tõmmati sõtta järjest rohkem riike. Euroopa koloniaalimpeeriumid sõdisid omavahel ka kolooniates. Lõpuks ulatusid sõjalise vastasseisu tagajärjed Euroopast palju kaugemale, ja mitte viimases järjekorras dekoloniseerimise kaudu, mis omakorda oli sõjas osalemisega tugevnenud eneseteadvuse tagajärg, mida õhutas programmiline põhimõte rahvaste enesemääramisõigusest.

¹ Vt Alan Kramer, „Recent Historiography of the First World War – Part I,“ *Journal of Modern European History* vol. 12, no. 1 (Feb. 2014): 5–27; Alan Kramer, „Recent Historiography of the First World War (Part II),“ *Journal of Modern European History* vol. 12, no. 2 (May 2014): 155–174.

Siiski olid Euroopa riigid maailmasõja keskpunktis. Sõda algas Euroopas, siin olid kõige tähtsamad lahingutandrid, siin peeti läbirääkimisi sõja lõpetamise üle. Lõppkokkuvõttes lagunes vana Euroopa aastatel 1914–1918. Kujunes teistsugune poliitiline korraldus, mille osalised olid ka uued väike-riigid ja mille juhtmotiiviks sai üks 19. sajandi ideoloogiaid – rahvuslus.

Siiski lõpetas 1918. aasta ühe ajastu. Sõjaga jõudis lõpule „pikk 19. sajand“ – nii kõlab ajaloolase Eric Hobsbawmi tuntud määratlus. See esimene üleilmne konflikt oli rahvusvahelise poliitikaajaloo otsustav pöördepunkt kolmel põhjusel: esiteks lõppes sellega Euroopa hegemoonia maailmas ja uueks hegemooniks said Ameerika Ühendriigid. Teiseks tõi see kaasa suured ja raskete tagajärgedega territoriaalsed muudatused eelkõige sõja kaotanud Keskriikidele – Saksamaale, Austria-Ungarile ja Osmani impeeriumile. Näiteks Saksamaa ei kaotanud mitte ainult oma kolooniaid, vaid ka Elsass-Lotringi Prantsusmaale, Eupen-Malmedy Belgiale, Põhja-Schleswigi Taanile ning osa Lääne-Preisimaast ja Ülem-Sileesiast Poolale. Viimase keisri Karl I juhitud Austria-Ungari topeltmonarhia varises 1918. aastal üldse kokku. Habsburgide dünastia kaotas oma 200 aastat kestnud hegemoonia. Paljurahvuselisest riigist, kus elasid austerlased, ungarlased, Böömimaa sakslased, sloveenid, tšehhid, serblased ja horvaadid, sai viljakas pinnas autonoomiapüüdlustele. Aasta lõpuks ei olnud enam keiserlik-kuninglikku monarhiat, selle olid asendanud neli uut riiki: Austria, Tšehhoslovakkia ja Ungari ning Serblaste, Horvaatide ja Sloveenide Kuningriik. Lagunesid ka teised vanad monarhiad – Vene keisririik ja Osmani impeerium. Rahvasteliit pidi rahvusvahelise organisatsioonina ära hoidma järgmise sõja.

Kolmandaks olid I maailmasõja tagajärjeks kaugeleulatuvad sise- poliitilised ja ühiskondlikud muutused. Nimetatagu siinkohal ainult Saksamaa novembrirevolutsiooni ja esimest Saksa demokraatiakatset Weimari vabariigis, aga ka radikaalsete ideoloogiate, nagu fašism ja natsionaalsotsialism, esiletõusu. Sotsiaal- ja kultuuriajaloolises vaates tuleb mitte viimases järjekorras silmas pidada ka valusat haava 17 miljoni tapetu, eelkõige langenud sõdurite näol. Selles sõjas langenute mälestust austatakse tänapäevani, eriti Prantsusmaal ja Suurbritannias, kus I maailmasõda nimetatakse suureks sõjaks.

Siiski, kuidas tõlgendada I maailmasõda väljaspool ametlikku mälestamist? Ühelt poolt nimetavad sõjaajaloolased 1914.–1918. aasta sõda sageli esimeseks totaalseks sõjaks. Juba kaasaegsetel oli tekkinud ettekujutus industriaalsest kogu rahva sõjast, mille eesmärk oli ühiskonna maksimaalne mobiliseerimine, sealhulgas ka kodumaale jäänud mitte-kombatandid, kes kuulutati „kodurindeks“ (*Heimatfront*). Pärast sõja lõppu jätkas niisuguse sõjakäsituse kuulutamist eriti Saksa kindral Erich Ludendorff. Juba hulk aastaid kasutatakse seda käsitlust teadusliku meetodina.² Sõjaaegsete ühiskondade ja sõjapidamise analüüsi ideaaltüübina peaks see aitama vastata küsimusele, kui kõikehõlmavalt ja kui sügavalt mõjutasid sõjasündmused ühiskonna eri valdkondi ning kuidas erinevate mõjurite „radikaliseerumine“ nõnda kaugele viis. Sel moel on võimalik selgitada nii üldist arengut kui ka rahvuslikke eripärasid. Meetodi teeb aga problemaatiliseks asjaolu, et see võtab analüüsi kategooriaks omaaegse tõlgendusraamistiku.

Teisalt aga tõlgendatakse 1914.–1918. aasta sõda järgnenud aastakümnetel toimunu tõttu kui saatuslikku pöördepunkti. George F. Kennan iseloomustas I maailmasõda kui „20. sajandi viljastanud katastroofi“ (*great seminal catastrophe of this century*), mis on tuntud ka väljaspool asjatundjate ringkondi ja seetõttu ei tule peaaegu mitte ükski selle sõja aastapäevadele pühendatud tekst ilma selle tsitaadita toime. Kennani vaade omistab sõjale rolli, mis oli negatiivne edasisele ajaloolisele arengule. Näib, et ilma I maailmasõjata ei ole võimalik piisavalt selgitada mitte ühtki järgnenud poliitilist sündmust Euroopas. Ennekõike ei suudeta ilma I maailmasõjale ja sõjalõpu sündmustele osutamata mõista fašismi tõusu Itaalias ega natsionaalsotsialismi edu Saksamaal. Uurimustes kirjutatakse „teisest kolmekümneaastasest sõjast“, rõhutamaks I ja II maailmasõja põhjuslikku seost.³

² *Great War, Total War. Combat and Mobilization on the Western Front, 1914–1918*, edited by Roger Chickering and Stig Förster, Publications of the German Historical Institute (Washington D.C., Cambridge, UK: German Historical Institute, 2000).

³ Hans-Ulrich Wehler, „Der zweite Dreißigjährige Krieg. Der Erste Weltkrieg als Auftakt und Vorbild für den Zweiten Weltkrieg,“ *Die Ur-Katastrophe des 20. Jahrhunderts*, Spiegel special 1 (2004): 138–143; vt ka Jörg Echternkamp, „1914–1945: A Second Thirty Years War?

Paralleelselt nende kahe levinud selgitusviisiga saab sõda mõista ka kui „Euroopa moderniseeruva tsivilisatsiooni kriisi“.⁴ Siin on tähelepanu keskmes progressi mitmepalgelisuse tõlgendamine. Hoolimata 19. sajandi viimasel kolmandikul üldiselt levinud progressiusust on sõda sellesama progressiga väga tihedalt seotud. Demokratiseerumine ja emantsipatsioon olid moderniseerumise tõukejõuks, mis paljudes Euroopa osades viis vaba kodanliku ühiskonna tekkimiseni. Sealjuures nähakse moderniseerumist ja tsiviliseerumist kui ühe ja sama mündi kahte külge. Selle asemel aga suubus pikk 19. sajand totaalsesse sõtta. Miljonid tapetud ja mõõtmatu häving olid moderniseerumisprojektiga teravas vastuolus. Sellegipoolest poleks sõja totaalsus ja enneolematu hävitusjõud aga saanud võimalikuks ilma sellele eelnenud ühiskondlike, tehnoloogiliste ja kultuuriliste edusammudeta. Progress peidab endas iseenda hävingu idu. Moderniseerumine seab ühtlasi valmis riistad, mis pöörduvad sellesama modernse vastu. See kehtib näiteks nii tööstusliku relvatootmise kui ka vihapropaganda moodsate massiteabevahenditega levitamise puhul. Skeptikuid, kes juba varakult juhtisid progressioptimistide tähelepanu sellele vastuolule, oli vähe.

Artikli alguses visandatud sõjalõpu olukorra juurde tagasi jõudes tuleb nentida, et lõpuks kuulub tsivilisatsioonikriisi juurde ka asjaolu, et vägivaldsed konfliktid sõja lõpuga ei katkenud. See puudutab nii riikidevahelisi kui ka riigisiseseid konflikte. Eelkõige Ida-Euroopas tiirles hävinguspiraal edasi. Endise Romanovite dünastia aladel pulbitses kodusõda, kus bolševike vastu võitlesid nii mõõdukamate kui ka reaktiooniliste rühmade toetajad, kes muu hulgas said sõjalist abi ka Saksa riigilt.⁵

Kriisi mõistel ei ole aga mitte ainult destrukttiivne, vaid ka konstruktiivne sisu. Kriisis, millena maailmasõda võib käsitada, ei purunenud

Advantages and Disadvantages of an Interpretive Category,” *The German Empire*, edited by Sven Oliver Müller and Cornelius Torp (London, New York: Berghahn Books, 2011), 189–200.

⁴ *Der Erste Weltkrieg*, hrsg. Wolfgang Kruse, Neue Wege der Forschung, Geschichte (Darmstadt: WBG, 2009).

⁵ Vt ilmmas: Karsten Brüggemann, „Der Russische Bürgerkrieg 1917–1922,“ *Geschichte ohne Grenzen? Europäische Dimensionen der Militärgeschichte vom 19. Jahrhundert bis heute*, hrsg. von Jörg Echternkamp und Hans-Hubertus Mack (Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2017): 125–134.

mitte ainult vana kord, vaid kujunesid ka uued jõud – uued riigid, uued sõjaväed, uued valitsemisvormid –, mis ei viidanud enam minevikku, 19. sajandisse, vaid hoopis tulevikku, 20. sajandisse. Sõjajärgse Ida-Euroopa sõjad olid iseseisvussõjad, mis algasid Soome kodusõjaga. Endise tsaaririigi lõppakordi juurde selle läänepiiril kuulusid Moskva ja Tallinna vastastikune tunnustamine Tartu rahuga 2. veebruaril 1920 ning Läti ja Nõukogude Venemaa Riia rahu 1920. aasta augustis. Leedus järgnes pärast Punaarmee taganemist 1920. aasta oktoobris Poola-Leedu sõda, kui Poola väed okupeerisid Vilniuse maakonna.

Balti riikidele, kelle hulka kuulus sõdadevahelisel ajal ka Soome, oli sõltumatus saavutamine Vene riigist 20. sajandi alguse tähtsaim sündmus. Seda peetakse silmas, kui käesoleva kogumiku pealkirjas räägitakse sünist varemete keskel. Mitte I maailmasõda, vaid selle tagajärg, iseseisvussõda, oli ja on minevikukäsitluse keskpunkt, mis seostub mälestustega 1940. aastal järgnenud Nõukogude anneksioonist ja iseseisvuse taastamisest pärast NSV Liidu lagunemist 1991. aastal.

I maailmasõja järgses Euroopas toimusid korraga nii hävitamine kui ka ülesehitamine. Eelkõige Ida-Euroopas, kuid mitte ainult seal ei tähistanud 11. november 1918 vägivaldaja lõppu. Kuigi I maailmasõda võinuks avanenud Pandora laekana⁶ maailmale tuua peamiselt halba, oli sõjajärgsel ajal kogu vägivalda juures ka oma hea külg, vähemalt uute riikide seisukohalt. Seda, mis sakslastele ja austerlastele lüüasaamisena haiget tegi, tunnetasid inimesed Balti riikides ja Poolas, aga ka Iirimaal oma vabadusvõitluse algusena. Mida kaugemale me liigume Compiègne'i metsast läänerindel, kus I maailmasõda 11. novembril 1918 formaalselt lõppes, seda raskem on rääkida sõja lõpust.

Regulaararmeed ja paramilitaarsed väeüksused, näiteks Saksa vabakorpused, mängisid selles segases olukorras suurt rolli. „Pikas I maailmasõjas“ sadestusid paljude sõdurite väga erinevad kogemused. Rahvusriigi idee ja rahvuslikud liikumised, aga ka rahvastevahelised ja rahvusvahelised suhted vajutasid 1918. aastale järgnenud aastatele oma

⁶ Jörn Leonhard, *Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkriegs* (München: Beck, 2014).

pitseri. Seetõttu tasub ka sõjaajaloo seda peatükki tugevamini siduda natsiooniloome ajalooa. Nii ilmneb 1918. aastale järgnenud sõjajärgse ajastu komplekssus, mille haaramiseks jääb sõja ja rahu eristamine liiga napiks. Sel moel välditakse keskendumist Euroopa südame suurriikidele Euroopa ääremaade arvel. Lõpuks on võimalik ainult niiviisi paremini mõista sõjaaegse ja sõjajärgse Euroopa fragmenteeritud mälestusi.

Saksa keelest tõlkinud Toomas Hiio